

**Ile ojca, ile matki jest w polskiej *OJCZYŹNIE*?
Jeszcze raz o roli danych etymologicznych
w rekonstrukcji językowego obrazu świata**

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
UMCS, Lublin, Polska

grant NCBR BP-B-15-001-22, ZFIN: 00000060
„Koncept OJCZYŻNA i ПАДЗІМА w świadomości Polaków i Białorusinów.
Studium etnolingwistyczne”

1. Dane relewantne etnolingwistycznie w rekonstrukcji JOS

JOS – „zawarta w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Są to „sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane” (Bartmiński 1990: 110).

Podstawa rekonstrukcji JOS:

S – dane systemowo-językowe (słownictwo i gramatyka),

A – dane ankietowe (badania eksperymentalne)

T – dane tekstowe

P - dane „przyjęzykowe”, tj. zapisy wierzeń i praktyk, rysunki, memy internetowe itp.
(Bartmiński 2022)

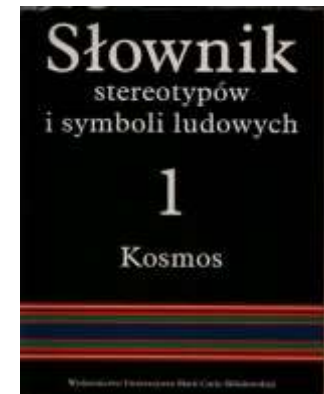
Dane systemowe:

- gramatyka
- słownictwo
 - integralne znaczenia słów – zarówno strefy jądrowe, jak i peryferyjne),
 - formy wewnętrzne słów (i ich etymologie),
 - pola semantyczne i ich wewnętrzne organizacje (relacje nadrzędno-podrzędne, synonimy i antonimy, ciągi derywacyjne i relacje syntagmatyczne, także frazeologizmy, utarte kolokacje (frazemy) i metafory (Bartmiński 2010: 161)

2. Etymologia a motywacja semantyczna

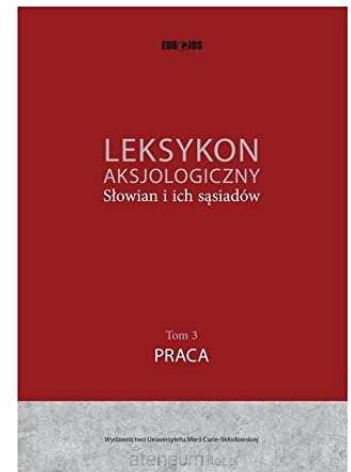
Świat (też ros. *svet* ‘światło’, ‘świat, wszechświat’, stcsłow. *svěť* ‘światło, jasność, źródło światła’, ‘świat’, ukr. *svit* ‘świat’ i ‘świt’) wiązane jest stind. *svētás* ‘jasny, biały’, goc. *hveits*, którego kontynuantami są niem. *weiss* ‘biały’ i ang. *white* ‘biały’ SSiSL I/4/20.

-> **ŚWIAT**: „to, co widzialne, jasne, oświetlone, w opozycji do ciemności, a więc to, co dostępne widzeniu i poznaniu przez człowieka – *ten świat* w opozycji do niewidzialnego, nieznanego, tajemniczego *tamtego świata, drugiego świata, zaświatów*” (SSiSL).

Praca por. pdsłow. *pratiti* ‘odprowadzać, towarzyszyć’ (Vasmer; Boryś), *part* ‘grube płótno’, *partać* ‘licho pracować’ (Lehr-Splawiński) oraz **trpěti* ‘cierpieć’ (Holub, Kopečný), zob. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016: 26.

-> *PRACA*: to czynność, jej wytwór, cierpienie, jakie towarzyszy wykonywanej czynności.

Rekonstrukcje etymologiczne:

- (1) dążenie do wykrycia pierwotnego znaczenia (wskazania pierwotnej motywacji semantycznej) i **dotarcia do świata wymarłego, który bywa też częścią naszej współczesności,**

Grzegorzycowa 1995

Niewiara 2000

Jakubowicz 1999, 2010, 2012, 2015

Popowska-Taborska 1990, 2012

Bartmiński 2012

Waniakowa 2020

(2) przerzucanie „punktu ciężkości” z zainteresowań formalnych na szeroko pojętą semantykę, tj. **na rekonstrukcję procesów konceptualizacyjnych towarzyszących nominacjom,**

(3) uwzględnianie nie tylko pojedynczych słów (form wyrazowych i ich znaczeń), ale jednocześnie także **wyrazów należących do całego pola leksykalno-semantycznego.**

Tolstaja 2006

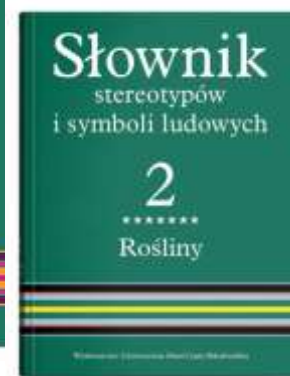
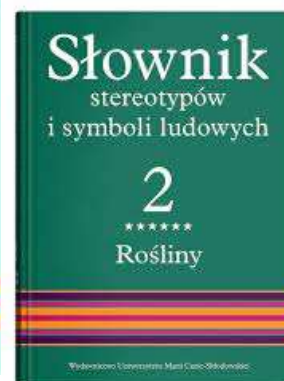
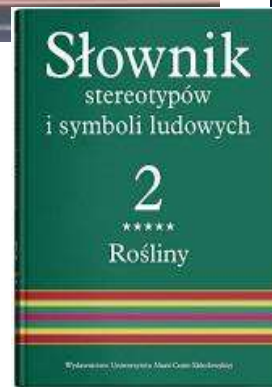
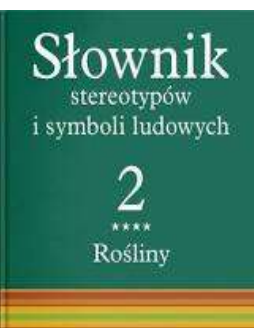
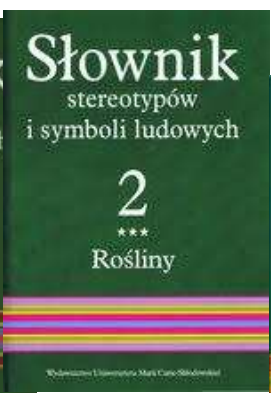
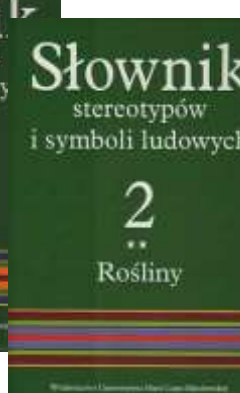
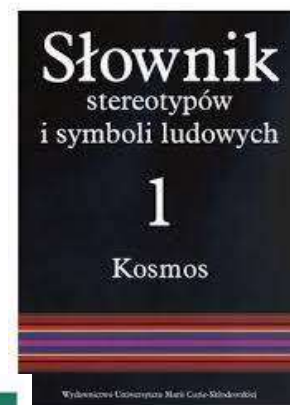
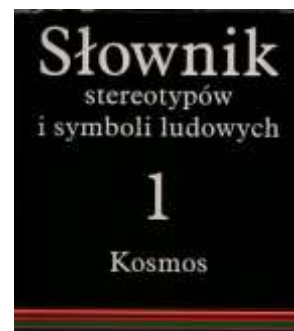
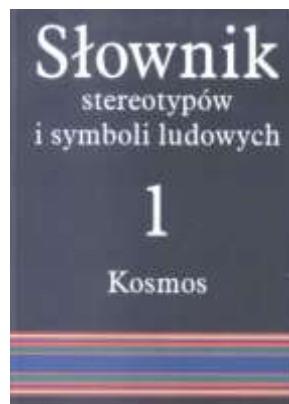
WojtyłaŚwierzowska 1998

Długosz-Kurczabowa

„nie oddzielne traktowanie każdego wyrazu, lecz zgromadzenie w jednym artykule hasłowym wszystkich słów, które można wyprowadzić ze wspólnej praformy, lub inaczej: przedstawienie kontynuacji wybranych etymonów w dawnej i współczesnej polszczyźnie. W ten sposób powstały zbiory wyrazów, tzw. gniazda, o różnej liczebności: kilku-, kilkunasto-, kilkudziesięcio-, a nawet kilkusetwyrazowe, połączone wspólnym „przodkiem” – etymonem” (Długosz-Kurczabowa 2003: 6).

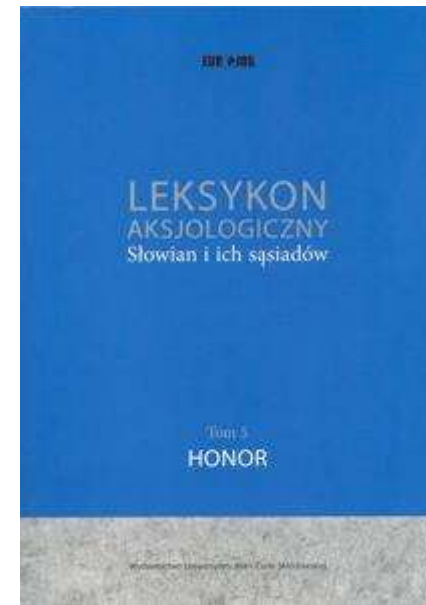
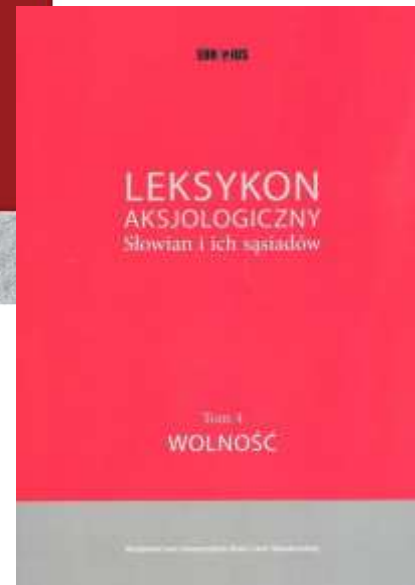
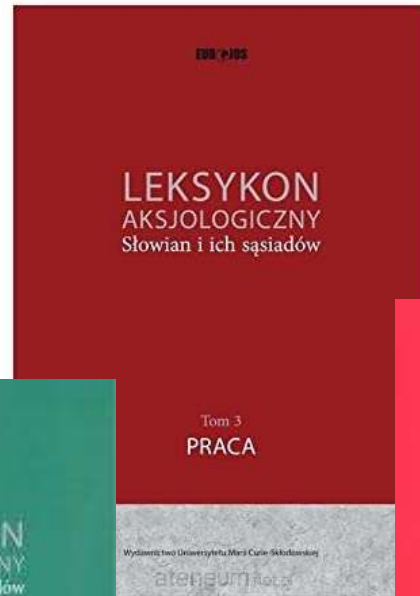
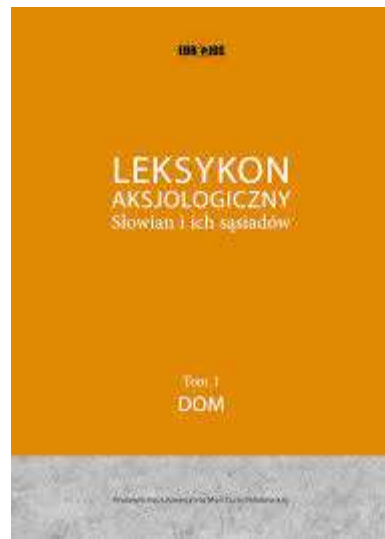
„Jako etnolingwiści nie rozdzielamy danych na synchroniczne i diachroniczne, przyjmujemy perspektywę panchroniczną. Zarówno analiza etymologiczna, jak analiza słowotwórcza mają z etnolingwistycznego z punktu widzenia jednakową przydatność – odkrywają sposób postrzegania i konceptualizacji przedmiotu przez podmiot mówiący. [...] Przyjęcie panchronicznej perspektywy onomazjologicznej jest zgodne z założeniami lingwistyki kognitywnej. [...]

Zgodnie z postulatami Franciszka Sławskiego w części etymologicznej haseł w SSiSL zestawiamy kolejno: nazwę przedmiotu (jej warianty morfologiczne, nie: fonetyczne); derywaty polskie (znaczące, niekoniecznie wszystkie); odpowiedniki innosłowiańskie; odpowiedniki indoeuropejskie; ew. paralele semantyczne spoza rodziny wyrazów („gniazda etymologicznego”)” (Bartmiński, instrukcja SSiSL).

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów pod redakcją J. Bartmińskiego:

- t. 1. *DOM*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka (2015)
- t. 2. *EUROPA*, red. W. Chlebda (2018)
- t. 3. *PRACA*, red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska (2016)
- t. 4. *WOLNOŚĆ*, red. J. Bartmiński, M. Abramowicz (2019)
- t. 5. *HONOR*, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić (2017)

Ojczyzna i patria

Polskie słowo *ojczyzna*, które na przestrzeni dziejów zmieniało swoje znaczenie, ma „ojcowski” źródłosłów:

„od XIV w. *oćczyzna / oczszyzna / otczyzna / otszyzna / ojczyzna*” znaczy tyle co ‘majątek odziedziczony po ojcu, dziedzictwo, ojcowizna, sukcesja’ (por. psł. **otčina* ‘dziedzictwo po ojcu, ojcowizna’, od psł. **otьcbь* ‘ojciec’, z przyr. **-ina*, który w języku polskim został zastąpiony przez ekspansywny *-izna* – tak m.in. w formach *ojcowizna, mężczyzna, obczyzna*” Bor SEJP 386.

macierzyzna - ‘spadek po matce’, a *dziadkowizna* – ‘spadek po dziadku’ DługKurcz WSEH 469, podob. DługKurcz NSEJP 378

Znaczenia słowa *ojczyzna*:

SP XVI w.:

1. ‘majątek dziedziczny po ojcu (głównie posiadłość ziemska)’;
2. ‘kraj dziedziczny władcy lub dziedzica tronu’;
3. ‘ziemia rodzinna, kraj pochodzenia; niekiedy: jej mieszkańcy’; a. ‘niebo w stosunku do ludzi „przebywających na wygnaniu”’; b. ‘o ziemi’ SPXVI 21/135-136.

SW - 4.: ‘genitalia męskie’ Karł SJP 3/727.

SJP Dor:

1. ‘kraj, w którym się ktoś urodził i który jest krajem jego rodaków’, przen. ‘kraj lub miejscowość, skąd ktoś pochodzi, gdzie przebywa, skąd bierze początek; siedlisko, kolebka’;
2. ‘miejscowość, w której się ktoś urodził, strony rodzinne’;
3. dawn. ‘miejscowość ojcowska, spadek po ojcu, ojcowizna’ SJP Dor 5/898

Gniazdo leksykalno-semantyczne „ojczyzna”

- **praojczyzna** – 1. ‘pierwotna siedziba jakiegoś narodu, ludu, rodziny lub jakiejś wspólnoty’, 2. ‘miejsce, w którym coś powstało i dopiero później szerzej się rozpowszechniło’ WSJP Żmigr.;
- **ojczysty** – 1. przymiotnik od ojczyzna ‘kraj, z którego się pochodzi’, a) o niebie; b) o ziemi, a. ‘w odniesieniu do kraju ojczystego jako organizmu politycznego’; 2. ‘przymiotnik od *ocięc* w znac. podstawowym; paternus: a) w odniesieniu do mężczyzny: ‘odnoszący się do ojca jako podmiotu działania’ oraz ‘pozostający z ojcem w stosunku pokrewieństwa’, b) w odniesieniu do samca zwierzęcia; cechujący ojca, c) od znac. ‘Bóg jako ojciec ludzi’; będący ojcem; 3. ‘dziedziczny, odziedziczony po ojcu lub przodkach; rodzinny; patrius’, 4. ‘tutejszy, niezagraniczny’ SPXVI 21/133-135;
- **ojczyzny** – ‘odziedziczony po ojcu’ SPXVI 21/142;
- ‘krajowy, rodak’ (*Ludzi ojczyźnych i przechodniów; Ludzi ojczystych, tj. poddanych*) Lin SJP 3/527; ‘krajowy, swojski, tubylczy’ Karł SJP 3/728;
- **ojczyźniany** – ‘taki, który dotyczy ojczyzny’ PSWP Zgół 26/145; ‘związany z ojczyzną – krajem’ WSJP Żmigr.;
- **ojciec** – 1. ‘mężczyzna, który spłodził dziecko, a także zwykle je potem wychowuje – w stosunku do tego dziecka’, 2. ‘samiec zwierząt w stosunku do swego potomstwa’, 3. ‘ten, kto coś wynalazł, stworzył lub zainicjował’, 4. ‘zakonnik mający święcenia kapłańskie’ WSJP Żmigr.;
- **ojczyste** w znaczeniu rzeczownikowym: ‘dziedzictwo po ojcu’ (*Ojciec w posiadanie wprowadzał syna, dziedziczyli tedy synowi ojczyste, synów syny dziadzińe, dopóki dziedziczącego syna stało*) SJP Dor 5/898, podob. PSWP Zgół 26/144;
- **ojczystość** – a) ‘to, co jest ojczyste, co należy do ojczyzny; rodzimość’, b) ‘majątność po ojcu; ojcowizna’ SJP Dor 5/897-898;
- **ojczyc** to: 1. ‘rodowity mieszkaniec kraju, obywatel’ (*cnotliwy ojczyc; ojczyc Krolestwa Polskiego; ojczyc ojczyzny*); a. ‘rodak’, 2. ‘syn władcy, dziedzic korony [czego]; 3. ‘tłumaczenie łac. *patricius* SPXVI 21/132;
- **ojczyński** – ‘dziedziczny, rodzinny, odziedziczony po ojcu lub przodkach’ SPXVI 21/133;
- **ojczyścić** – 1. ‘rodowity mieszkaniec kraju, obywatel’; 2. ‘patrycjusz w starożytnym Rzymie’ SPXVI 21/135;
- **ojczyźniak** w słowniku warszawskim ma znaczenie ‘ten, co żyje tylko we własnej ojczyźnie i nie dba o narody postronne; ten, co się zajmuje wyłącznie tylko ojczystymi sprawami’ Karł SJP 3/728.

Patria

- **patrię (patryję)** w znaczeniach: 1. ‘ojczyzna’ a. ‘ziemia rodzinna, kraj pochodzenia’, b. ‘ziemia rodzinna jako organizm polityczny, państwo’, 2. ‘ojcowizna, majątek ojczysty’ SPXVI 23/316-317. Stąd obecne w polszczyźnie nazwy postaw i relacji wobec ojczyzny (*patrii*):

Gniazdo leksykalno-semantyczne

- **patriota** ‘osoba, która kocha swoją ojczyznę, czuje się jej częścią, działa dla jej dobra i gotowa jest wiele dla niej poświęcić’ oraz ‘osoba przywiązana do miejscowości lub regionu, z którego pochodzi lub w którym mieszka’ WSJP Żmigr;
- **patriotyzm** (z grec. *patriōtēs* ‘ziomek, rodak’) – ‘miłość ojczyzny, przywiązanie do swego narodu’ SJP Dor 6/190;
- **patryjski** ‘przymiotnik od „patryja” ‘ziemia rodzinna jako organizm polityczny; przeznaczony dla ojczyzny’ SPXVI 23/320;
- **repatriacja** ‘powrót obywateli jakiegoś kraju do ojczyzny’;
- **repatriant** – z łac. *repatrians, repatriantis* ‘powracający do kraju’ – ‘obywatel jakiegoś kraju powracający do ojczyzny po dłuższym pobycie na obczyźnie, zwykle o powracających do kraju przesiedleńcach, wychodźcach, jeńcach wojennych’ SJP Dor 7/926;
- **patriarcha** ‘najwyższy dostojnik duchowny w Kościołach prawosławnych’, ‘w Biblii: jeden z pierwszych ludzi i przodków Izraela’, ‘mężczyzna stojący na czele rodu’, ‘najstarszy przedstawiciel jakiegoś środowiska’;
- **patriarchat** ‘forma organizacji społeczeństwa, w której dominującą rolę w stosunkach rodzinnych i społecznych pełni mężczyzna’;
- **patriarchalny** ‘oparty na poszanowaniu starszeństwa, związków rodzinnych i tradycji’; ‘odnoszący się do patriarchy – formy organizacji społeczeństwa, w której dominującą rolę w stosunkach rodzinnych i społecznych pełni mężczyzna’;
- **patriarchalizm** ‘sposób funkcjonowania, oparty na szacunku dla starszeństwa i tradycji oraz przypisywaniu mężczyźnie wyższej pozycji w rodzinie’ WSJP Żmigr

- Leksyka z **gniazda „ojczyzna i patria”** wskazuje na konceptualizowanie ojczyzny jako „kolebki”, miejsca urodzenia, dziedziczonego po przodkach, swojskiego, rodzimego (pozostającego w opozycji względem zagranicy), wiązane z osobami bliskimi, przede wszystkim z ojcem, z jego autorytetem i władzą oraz z jego uprzywilejowaną pozycją w rodzinie. Miejsce takie darzone jest miłością, do niego się chętnie wraca. W ramach gniazda leksykalnego – „ojczyzna” kojarzona jest także (choć rzadziej) – z państwem i instytucją polityczną oraz z niebem.

Macierz

1. ‘matka – kobieta, która urodziła dziecko’,
- 2a. książk. ‘ojczyzna – kraj’, 2b. ‘ojczyzna – ludzie’,
3. ‘ojczyzna – miejsce, z którego coś się wywodzi lub występuje w nim w dużej ilości, [...],
6. informat. ‘urządzenie służące do przechowywania danych, wyposażone w kilka, kilkadziesiąt lub kilkaset połączonych ze sobą nośników pamięci – dysków’ WSJP Żmigr.

Gniazdo leksykalno-semantyczne „macierzy”

- **Macierzysty** – 1. ‘taki, od którego coś bierze początek; pierwotny, pierwotny’; 2. ‘taki, z którym ktoś jest związany urodzeniem, pochodzeniem, przynależnością organizacyjną itp.; własny, rodzimy, ojczysty’, 3. przestarz. ‘dotyczący matki, właściwy matce, należący do matki’ SJP Dor 4/358-359;
- **macierzyste** w znaczeniu rzeczownikowym – analogicznie do *ojczyste* – to ‘spadek, dziedzictwo po matce, *macierzyna*’ (*Ojciec macierzyste w dożywociu trzyma, wtedy dzieciom oddaje, gdy bierze drugą żonę.*) SJP Dor 4/359, por. DługKurcz WSEH 469;
- **macierznik** ‘łożysko’ Brüc SE 325;
- **macierzanka** to ‘niewielka roślina ze zdrewniałą łodygą, podłużnymi listkami i fioletowymi kwiatami, uprawiana ze względu na właściwości lecznicze, kosmetyczne oraz ozdobne’ WSJP Żmigr; *synonimicznie zwana macierzą duszką, kojarzona z kobiecością i macierzyństwem SSiSL II/4/191 – wiązana jest z ludowym wierzeniem o wcielaniu się w nią duszy przedwcześnie zmarłej matki Bor SEJP 309;*
- **mac** – daw. ‘matka’ (por. przysł. *Jaka mac, taka nac.*) WSJP Żmigr;
- **maciora** ‘samica świni lub dzika’; potocz. pejorat. ‘kobieta, zwłaszcza tęga, wobec której mówiący odczuwa pogardę’ WSJP Żmigr; por. też dial. *maciory, maciorki (macierki)* mn. ‘łodygi nasienne konopi; ziemniaki zasadzone, sadzeniaki’, stp. od XV w. *maciorka pszelna* ‘matka, królowa pszczół’ Bor SEJP 309-310;
- **macica** ‘narząd układu rozrodczego u kobiet i samic kręgowców, w którym rozwija się embrion, lub odcinek dróg rodnych bezkręgowców, w którym gromadzone są i rozwijają się jaja’ WSJP Żmigr; por. też: *macica* jako ‘główny korzeń, pień jako podstawa rozgałęzień’, stp. XV w. też ‘matka’, ‘winna latorośl, jej krzak, gałązka’, ‘źródło strumienia lub rzeki’, w XIV w. ‘matnia, worek u sieci’ [...] strus. *matica* ‘matka’, ‘początek, podstawa’, ros. *mática* ‘belka podtrzymująca sufit’, ‘matnia niewodu’, [...] cs. *matica* ‘źródło; magnes’” Bor SEJP 309;

- *mamka* ‘kobieta, która odpłatnie karmi piersią dziecko innej kobiety’ WSJP Żmigr;
- *matka* – 1. ‘kobieta, która urodziła dziecko, a także zwykle potem je wychowuje stosunku do tego dziecka’, 2. ‘samica zwierząt w stosunku do swego potomstwa’, 3. ‘u niektórych owadów samica zdolna do rozrodu’, 4. ‘siostra zakonna pełniąca kierowniczą funkcję w zakonie’, 5. ‘coś, co daje początek jakimś cechom, skłonnościom lub działaniom’, 6. ‘przedmiot lub organizacja nadrzędna albo wzorcowa stosunku do innych przedmiotów lub organizacji tego typu, zwykle później powstałych’ WSJP Żmigr. Inne znaczenia to: ‘źródło czegoś, początek czegoś’ (już w XV w.); ‘roślina macierzysta przeznaczona na rozsadę’, dial. ‘nasienie przeznaczone do siania lub sadzenia’, słowińskie ‘sadzeniak’; w stp. ‘coś najważniejszego, podstawowego’, np. ‘podstawowa, najważniejsza kraina’, ‘najważniejsze miasto’; ‘główne koryto rzeki’ (Sławski 1998: 7)
- *matecznik* 1. ‘trudno dostępne miejsce, w którym dzikie zwierzęta znajdują dobre warunki do życia’, 2. ‘miejsce, z którego jakieś osoby lub zjawiska pochodzą i w którym mają lub miały wyjątkowo korzystne warunki rozwoju’, 3. ‘ogrod. miejsce, w którym uprawia się rośliny przeznaczone do rozmnażania’, 4. ‘zool. komórka pszczelego plastra, w której rozwija się pszczela matka’ WSJP Żmigr.
- **Gniazdo „macierzy”** ogniskuje figura „matki” – semantyka słów przynależnych do tej grupy leksykalnej ukazuje ojczyznę jako miejsce związane z urodzeniem, pochodzeniem, wychowaniem i wzrostem oraz ogólnie – z początkiem i z życiem, jako miejsce, do którego subiekt się poczuwa („przynależy”). Jest to przestrzeń rodzima, intymna i bezpieczna, dziedziczona po matce i z nią kojarzona

Państwo

1. ‘trwały związek ludzi stale osiadłych na pewnym terytorium, podlegających jednej władzy zwierzchniej, stanowiącej organ klasowego panowania’;
2. ‘pan i pani jako para małżeńska; małżeństwo, stadło’,
3. ‘pan i pani jako gospodarze, chlebodawcy w stosunku do swych sług, poddanych, podwładnych, podopiecznych itp.’,
4. ‘towarzystwo złożone z osób obu płci [...]’,
5. ‘ludzie bogaci, majątni, pochodzący z możnego rodu, należący do warstwy uprzywilejowanej itp.’,
6. przestarz. ‘bogactwo, zamożność, dostatki; stan pański, pańskie maniery, pańskość, arystokratyczność’,
7. daw. a) ‘panowanie, władanie, rządy, berło’, b) ‘wielkie dobra ziemskie, posiadłość, majątek, klucz, prowincja, kraina, ziemia, kasztelania’.

Etymologicznie *państwo* związane jest z *panem*, czyli (od XIII w.) z ‘tym, kto ma władzę nad kimś, nad czymś’, w stp. z ‘kasztelanem’, ‘dostojnikiem’, ze ‘szlachcicem posiadającym dobra ziemskie i chłopów, dziedzicem’, z ‘tytułem grzecznościowym, dawanym wysoko postawionym osobom przynależnym do stanu rycerskiego (szlacheckiego, wyjątkowo osobom pochodzenia nieszlacheckiego’ oraz z ‘mężczyzną stojącym na czele gospodarstwa, właścicielem domu’, ‘mężem, małżonkiem’ Bor SEJP 410.

Gniazdo leksykalno-semantyczne „państwo”

- **państwowy** to tyle co ‘odnoszący się do państwa – organizacji politycznej’ SJP Dor 6/90;
- **państwowość** ‘zespół cech właściwych państwu; odrębność, niezależność państwowa, byt państwowy; państwo’ SJP Dor 6/90;
- **państwowiec** ‘ten, kto uznaje nadrzędność państwa w stosunku do wszelkich innych form organizacji życia społecznego’ SJP Dor 6/89
- **panować** – od XIV w. ‘sprawować władzę, władać, rządzić’, od XVI w. ‘dominować, podporządkowywać sobie, mieć uprzywilejowaną pozycję’, ‘być właścicielem, rozporządzać, użytkować’ [...] Bor SEJP 411;
- **panoszyć się** ‘wynosić się nad innych’, ‘chcieć panować, przewodzić’, od XVI w. ‘wzbogacać się’, daw. od XVI w. *panoszyć* ‘wzbogacać; dawać większą władzę, dodawać wartości, znaczenia’ Bor SEJP 411;
- **panosza** ‘paź, giermek’, ‘sługa’ (w biblji), ale ze szlachty, oznacza niby ‘półpanka, włodykę, ścirtiałkę’” Brüc SE 393; ‘niższy szlachcic, zależny od możniejszej szlachty, sługa, pacholek’, rzadziej ‘rycerz’, wyjątkowo ‘szlachcic’, od XVI w. ‘człowiek wysokiego stanu’, ‘niższy szlachcic, zależny od możniejszego’” Bor SEJP 411;
- **panic** (dzisiaj: *panicz*) ‘syn osoby nazywanej panem, młody szlachcic, też szlachcic w ogóle’ Bor SEJP 410;
- **pański** – 1. ‘odnoszący się lub należący do mężczyzny, do którego zwracamy się, używając formy *pan*’; 2. ‘odnoszący się do pana – bogacza, arystokraty lub właściciela majątku ziemskiego; też: charakterystyczny dla jego zachowania lub wyglądu’; 3. ‘odnoszący się do Boga’ SJP PWN;
- **pańszczyzna** – 1. dawniej ‘obowiązek wykonywania przez chłopów różnych prac na rzecz właściciela majątku’; 2. pejorat. ‘przykre i uciążliwe obowiązki’ WSJP Żmigr.

- W świetle **gniazda leksykalnego „państwo”** – ojczyzna to zarówno organizacja polityczna, jak też terytorium i ludzie na nim zamieszkujący, pozostający względem siebie w zależności i podlegający władzy zwierzchniej (rządowi), mający niekiedy męczące obowiązki i powinności. W planie aksjologicznym na plan pierwszy wysuwa się tu władza, posiadanie własności i uprzywilejowanej pozycji.

Kraj

1. ‘obszar zamieszkania, stanowiący zazwyczaj samodzielną całość państwową; państwo, ojczyzna’,
2. ‘terytorium wyróżniające się położeniem geograficznym, jakimiś właściwościami terenowymi; okolice, strony’,
3. przestarz. dziś książk. ‘kraniec, koniec, krawędź w tym znaczeniu częściej: skraj’ SJP Dor 3/1089.

W *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Wiesława Borysia czytamy, że *kraj* to „od XIV w. ‘państwo, ojczyzna; okolice, strony, kraina’, przest. ‘kraniec, koniec, skraj’, w stp. ‘granica terytorium, terytorium objęte granicami, okolica, okrąg’, ‘brzeg, skraj, strona, zewnętrzna strona’” Bor SEJP 255;

kaszubski *kraj* – poza ‘kraj, państwo, ojczyzna, najbliższa okolica; łąd stały; skraj pola’ – ma znaczenie ‘ostrze u pługa krojące ziemię, lemiesz’.

Słowo *kraj* wywodzone jest od psł. **krajь* ‘brzeg, krawędź, skraj, granica czegoś’ > ‘pas ziemi leżący na krańcu czegoś, na granicy lub w granicach czegoś; okolica, kraina’, rzecz. odczas. od psł. **krojitti* ‘powodować oddzielenie, rozdzielenie’ > ‘oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić’” Bor SEJP 255

Gniazdo leksykalno-semantyczne „kraj”

- **krajan** ‘człowiek pochodzący z tej samej okolicy, miejscowości lub kraju; rodak, ziomek’ SJP Dor 3/1090;
- **krajowy** – 1. ‘związany z krajem – terytorium’, 1a. [...], 1b. ‘charakterystyczny dla danego kraju – jego krajobrazu, historii, kultury, gospodarki lub sposobu funkcjonowania’, 1c. ‘wytworzony w danym kraju’, 1d. ‘pochodzący z danego kraju’, 1e. ‘reprezentujący władze danego kraju lub ich politykę’ WSJP Żmigr;
- **kraina** – 1. książk. ‘obszar wyodrębniony ze względu na właściwości geograficzne, gospodarcze, przyrodnicze lub etnograficzne na tle sąsiednich obszarów’, 2. książk. ‘obszar będący tworem myśli i uczuć, związany ze wspomnieniami z przeszłości lub wymyślonymi postaciami’, 3. książk. ‘obszar objęty granicami państwa’ WSJP Żmigr;
- **krajać** – 1. ‘wykonując posuwiste ruchy ostrym narzędziem, dzielić coś na części lub oddzielać część od całość’, 2. [...], 3. [...]' WSJP Żmigr.
- **Gniazdo „kraju”** -> ojczyzna to okolica, obszar wydzielony granicami i wyróżniający się od innych, też samodzielny byt państwowy z reprezentującymi go władzami. Ojczyzna-kraj to twór światopoglądowy („twór myśli i uczuć”); jako taka kojarzona jest z krajobrazem, historią, kulturą i gospodarką. Zamieszkują ją ludzie sobie bliscy (*rodacy*), których łączy wspólna przeszłość.

Pamięć *OJCZYZNY* utrwalona w nazwach

4 kody kulturowe u podłoża nazw *OJCZYZNY*

- (1) „rodu i rodziny”,
- (2) „domu”,
- (3) „władzy i panowania”,
- (4) „ziemi”.

Kod rodu i rodziny

- ros. *rodina*
- bułg. *rodina*, *roden kraj*,
- białrus. *radzima*

- pol. *ojczyzna*
- ukr. *batkiwszczyna*
- białrus. *baćkauszczyzna* i *auczyzna*
- słowac. *otčina*,
- ros. *otečestvo* i *otčizna*
- bułg. *otečestvo*, *tatkovina*
- mac. i kasz. *tatkowina* („ojcowski” rodowód mają też łacińska *patria* i francuska *la patrie*)

- pol. *macierz*
- serb. i chorw. *matica*.

Rodzina jest „modelem, prototypem, a zarazem metaforą ojczyzny” (Tołstaja 1993: 21).

Kod „domu”

- serb. i chorw. *domovina* (por. też *domoljub* i *domobran* ‘patriota, obrońca ojczyzny’),
- kasz. *domowizna* ‘mała ojczyzna, kraj rodzinny, gniazdo rodzinne’
- czes. *doma*, *otcovský dům*, *domov*, *domovina*
- słowac. *domovina* i *domov*.

- Polskie gniazdo „ojczyzny i patrii” nawiązuje do kodu „dom” w sposób pośredni – figury „ojca” i „matki” wiąże z domem relacja metonimii.

- *dom rodzinny*
- *domu ojców*
- *polski dom*

Kod „władzy i panowania”

- czes. *vlast* i słowac. *vlast*’, etymologicznie związane z czasownikiem *vlásti* ‘mieć władzę, panować’, por. też derywowaną od *vlast* leksykę nazywającą ludzi i ich postawy wobec ojczyzny: *vlastenec* ‘patriota’, *vlastenka* ‘patriotka’, *vlastenectví* ‘patriotyzm’, *vlastencký* ‘patriotyczny’, *vlastimilovaný* ‘kochający ojczyznę’, a także „patriotyczne” nazwy osobowe: *Vlastimil/Vlastimila*, *Vlastislav/Vlatislava*, *Vlastibor*, derywaty imienne od czasownika *vlastenčit* – *vlastenčení* i pochodzący od *vlastenec* wyraz *vlastenectví* określają różne „jakości” patriotyzmu (jałowy patriotyzm, niby-patriotyzm, prawdziwe umiłowanie ojczyzny), nazywają zdradę ojczyzny (*velezdrada*), zob. Damborský 1993: 171.
- pol. *państwo*
- + nazwa *ojczyzna*

Kod „ziemi”

- pol. *kraj*
- *polska kraina*
- *kraj rodzinny / urodzenia*
- *ziemia rodzinna*
- *ziemia ojczysta*
- *ziemia ojców*

Usieciowienie kodów

Kody (1) „rodzina i ród” oraz (2) „dom” bazują na obrazie małej społeczności (rodzinnej), jej miejsca zamieszkania i na funkcjach pełnionych przez „filary” owej społeczności (przez ojca lub matkę) – niosą wspólnotowo-lokatywne postrzeganie ojczyzny z właściwymi dla tego widzenia wartościami, takimi jak życie, swojskość, bliskość, bezpieczeństwo, opieka.

Kody (3) „władzy” i panowania” oraz (4) „ziemi” – fundowane są na wyobrażeniu społeczności większej, zajmowanego przez nią terytorium, organizacji wewnętrznej tej wspólnoty i jej reprezentantów (władzy). Jest to przestrzenno-instytucjonalne widzenie ojczyzny, którego aksjologiczne konstanty stanowią: historia, kultura, wspólnota przeszłości, gospodarka i prawo oraz krajobraz.

- Podstawowa i zakorzeniona w polszczyźnie nazwa *ojczyzna* wskazuje na **eksponowaną pozycję ojca w konceptosferze ojczyzny**, co zgodne jest z patriarchalnym modelem rodziny w polskiej kulturze.
- **Człowiek „stoi u początków, a ojczyzna jako przestrzeń i dalej jako instytucja, która tę przestrzeń organizuje, a potem jeszcze jako kultura i zespół wartości, stoją jakby w dalszej kolejności, choć w historycznych konfiguracjach mogą stawać na miejscu pierwszym”** (Bartmiński, za: Tolstoj, Policastro, Bartmiński 1993b: 294).

Dziękuję za uwagę!

